

بخشی از جلد پارچه ای
گلدوزی شده انگلیسی یک
کتاب، نخ ابریشم روی
کرباس کتانی، تصویر قربانی
اسماعیل، ۱۶۱۳م، موزه
ویکتوریا و آلبرت (جانسون،
۱۹۹۰، ۱۶).

تأثیر تجلید ایرانی - اسلامی بر تاریخ کتاب سازی اروپا*

مصطفی رستمی** دکتر حبیب اله آیت اللهی***

چکیده

از آن جا که ایران دومین سرزمینی بوده که با فن ساخت کاغذ و مقوا و نیز با فنون عمل آوری چرم، آشنایی کامل یافته است و از سویی نیز با توجه به نبوغ هنری و تجربه های ماندگار ایرانیان در ابداع و اجرای طرح های هنری بدیع در طول تاریخ هنر تجلید جهان - بعد از چین - جلودار دیگر سرزمین ها بوده و علاوه بر تأثیر گذاری بر تجلید حوزه ی تمدن اسلامی، تأثیر قابل وصفی بر هنر کتاب سازی و تجلید اروپا از قرن شانزدهم تا هفدهم داشته است. اما از قرن هفدهم به بعد به تدریج ویژگی های کتاب سازی و تجلید اروپا از حال و هوای شرقی - به ویژه ایرانی - اسلامی - خارج شده و بر اساس نیازها و سلیقه های خاص خود آشکار شده است.

این پژوهش با بررسی تاریخ کتاب سازی اروپا از طریق منابع قدیم و جدید موجود، به تأثیر تجلید ایرانی - اسلامی بر سیر تاریخ کتاب سازی اروپا پرداخته و مباحث آن شامل آغاز آن در قرن شانزدهم، سرایت آن به دیگر نقاط اروپا و کاهش تدریجی این تأثیر گذاری، می باشد که مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

واژگان کلیدی

تجلید، تجلید ایرانی - اسلامی، کتاب سازی، اروپا.

* این مقاله مستخرج از رساله دکترای مصطفی رستمی، تحت عنوان: «گونه شناسی و فنون جلدسازی در حوزه تمدن ایرانی» می باشد.

** دانشجوی دکترای پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد و عضو هیئت علمی دانشگاه مازندران

Email: m.rostami@umz.ac.ir

Email: habibb-ayat@yahoo.fr

*** دانشیار دانشکده هنر، دانشگاه شاهد

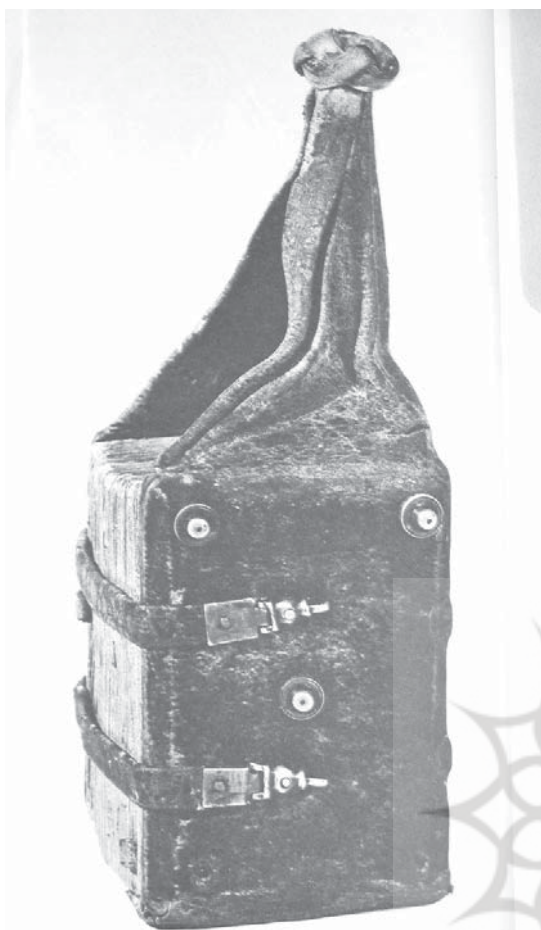
مقدمه

هنر جلد سازی به عنوان یکی از شاخه های مهم هنر کتاب سازی و کتاب آرایبی در تمدن ایرانی- اسلامی به شمار می رود از موضوعات ثمربخشی است که توانسته با نفوذ معنوی خود حتی در تاریخ تمدن جهان تأثیر به سزایی بگذارد. آگاهی از چگونگی این تأثیر و آشنایی با نقش قابلیت های فکری و هنری ایرانیان بر هنر تجلید، گستره وسیعی از جغرافیای جهان از هنگام آغازین تحولات تا تعالی آن، بخش قابل توجهی از علل و عوامل شکوه و جلال معنوی و فرهنگی یکی از تمدن های بزرگ بشری را تبیین می کند.

اگرچه سهم آداب و سلیق کتاب آرایبی و کتاب سازی بازمانده از تمدن های پیش از اسلام و انتقال آن به تمدن اسلام، غیرقابل انکار است. اما به طور یقین، عامل و انگیزه تکامل کتابت، کتاب آرایبی، صحافی و تجلید در تمدن ایران و جهان اسلام، برخاسته از نصوص و رهنمودهای قرآن مجید است که خاستگاه بسیاری از شؤون مربوط به کتاب آرایبی و کتاب سازی در ورای عقیده و نگرش مسلمانان نهفته است که نسبت به کتاب خدا در اعماق دل ها داشته اند.

بر این اساس، در نخستین سده های هجری در ایران و سپس در دیگر سرزمین های اسلامی و از آنجا به دیگر نقاط جهان از جمله اروپا، ذهن و زبان اربابان فرهنگ متوجه ابزار، اسباب کتاب و کتابت شده و شیوه تذهیب، نقاشی، تصویرگری، رنگ آمیزی کاغذ، صحافی و تجلید مورد توجه فراوان قرار گرفته و به سرعت بخش های هنر کتاب آرایبی و کتاب سازی در تمدن اسلامی، پیکره ای نظام مند یافته است.

از آن جایی که ایران دومین سرزمینی بوده که به فن کتاب سازی و ساخت مقوا دست یافته و با فنون عمل آوری چرم، آشنایی کامل داشته و با توجه به نبوغ هنری و تجربه های ماندگار گذشته ایرانیان در ابداع و اجرای طرح های هنری بدیع در طول تاریخ هنر تجلید جهان- بعد از چین- جلودار دیگر سرزمین ها بوده و تأثیر شگرفی بر هنر تجلید سرزمین های دیگر به ویژه ولایات اعراب (از قرن چهارم تا سیزدهم هجری)، ترکان (تا قرن یازدهم هجری)، هندیان (تا قرن دهم هجری) و اروپاییان (در اوایل دوران رنسانس به ویژه در کشورهای ایتالیا و آلمان و ...) گذاشته است.

تصویر ۱- یک کتاب دعای آلمانی با جلد چرمی ساده کمر بند دار و سگک های فلزی، ۱۴۵۴م، مجموعه اسپنسر ۱، کتابخانه عمومی نیویورک (Jonson, 7990, 22)

در کشورهای اروپایی به دلیل تأخیر در برقراری روابط با سرزمین های اسلامی، فن آوری ساخت مقوا از حدود قرن پانزدهم رواج یافته است و از آن جا که این فناوری متأثر از سرزمین های اسلامی بوده، تا مدتی به ویژه در ایتالیا حتی طرح های روی جلد کتاب ها نیز متأثر از هنر اسلامی دنیای شرق- به ویژه ایران- بوده است.

بی تردید کنکاش درباره چگونگی تأثیر گذاری هنر تجلید ایرانی در طول تاریخ کتاب سازی اروپا به همراه شواهد و مصداق های موجود، ضمن اثبات جایگاه واقعی هنر کتاب سازی و کتاب آرایبی ایرانی- اسلامی در گستره جهانی، کیفیت روابط و همکاری های اروپا با تمدن اسلامی و نیز تأثیرپذیری هایی که در مسیر این روابط در فرایند خلق آثار هنری و فرهنگی دو طرف به وجود می آمده را تبیین می کند.

پیشینه تحقیق

بررسی و جست و جو در پایگاه های علمی و کتابخانه ها و مراکز اسناد معتبر نشان می دهد که در حدود این باب پژوهش جایی در قالب کتاب و مقاله نظیر موارد زیر به عمل آمده ولی به طور مشخص در موضوع مورد نظر مطالعات گسترده و قابل توجهی صورت نگرفته است.

۱- سوند دال ۱ در کتاب « تاریخ کتاب از کهن ترین دوران تا عصر حاضر» که در سال ۱۳۷۲ به فارسی ترجمه و منتشر شده است، در پیرامون تحولات کتاب، کتابداری و کتاب سازان با تأکید بر جنبه های تاریخی بحث کرده است. ۲- دانکن هالدین ۲ در کتاب « صحافی و جلد های اسلامی» که در سال ۱۳۶۶ به فارسی ترجمه و منتشر شده است، در مورد تحولات فنی صحافی و جلد سازی کتاب در ایران، هند، ترکیه و کشورهای عربی یک بررسی اجمالی توصیفی و تطبیقی داشته است که در زمان خود تلاش قابل تأملی بوده است.

۳- پاولین جانسن ۳، در کتاب « Creative Bookbinding» که در سال ۱۹۹۰ منتشر شده است، در زمینه کتاب سازی و جلد سازی خلاق گذشته و حال اروپا با تأکید بر دوران معاصر مباحث جالبی را از دیدگاه های فنی و تاریخی مطرح کرده است. ۴- نویسنده نیز در قالب دو مقاله علمی که در دو مجله هنرنامه و گنجینه اسناد در طی سال های ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ منتشر شده است، به بررسی فن شناسی و تاریخی مقواهای به کار رفته در جلد های قدیمی سرزمین های اسلامی و اروپا پرداخته است.

کتاب سازی و تجلید کتاب تا قرن پانزدهم

میلادی

تا قبل از این تاریخ مردم مغرب زمین از لوح های چوبی و روکش های چرمی و پارچه ای و فلزی در جلد سازی و از پارشمن و پوست برای اوراق کتاب استفاده می کردند و هنوز رواج کاغذ و مقوا گسترش نیافته بود. (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۵) جلد های فلزی از جنس مس، مفرغ، برنج و یا به صورت ترکیبی، غالباً با نقوش متنوع حکاکی شده، همراه با ترصیع فلزاتی دیگر همچون نقره و سنگ های قیمتی، مینا، عاج و غیره با موضوعات مرتبط با محتوای کتاب ها مانند نقوشی گیاهی،

تصویر ۲- جلد انگلیسی یک کتاب انجیل، تزیین شده با نقره و سنگ های قیمتی، ۱۰۴۰ م، کتابخانه پیرپونت مورگان ۲ (همان، ۱۰).

لازم است از جناب آقای زاهدی مدیریت محترم و خانم قدرت آبادی و پورمحمد علی کارشناسان محترم موزه رضا عباسی تهران به دلیل همکاری در بررسی حضوری و میدانی جلد های نفیس آن موزه به منظور مطالعه تطبیقی و توصیفی تقدیر به عمل آید.

روش تحقیق

در این مقاله از روش انجام تحقیق توصیفی استفاده شده است.

بررسی تحلیلی و توصیفی آثار شاخص کتاب سازی و تجلید اروپا که در موزه های مختلف موجود است و نیز در برخی منابع انگلیسی بدان اشاره گردیده، از جمله ویژگی های مورد نظر در این تحقیق است.

داده ها در این پژوهش، غالباً کتابخانه ای است و در این مسیر تلاش شده ضمن مطالعه و فیش برداری از منابع مختلف، آثار شاخص جلد سازی اروپا و مقایسه آن با آثار موجود در گنجینه های ایران، در قالب یک بررسی توصیفی مورد تحلیل قرار گیرد.

تصویر ۳- جلد آلمانی یک کتاب انجیل موندسی، تزیین شده با نقره، مینا و عاج، اواخر قرن ۱۲م، گالری هنر والترس (همان، ۱۱)

حیوانی (به ویژه پرندگان و حیوانات نجیب)، انسانی (با شخصیت های متنوع نظیر حضرت مسیح (ع)، حضرت مریم(س)، فرشتگان، حاکمان و شاهزادگان، اشرافیان و...) تزیین می شده و دفتین و عطف به وسیله لولایی و نیز قفل ها یا سگک هایی بسته و باز می شده اند(تصاویر ۱ تا ۳).

آغاز تأثیر تجلید ایرانی- اسلامی

۱- اوایل دوران رنسانس (اواخر قرن پانزدهم و اوایل قرن شانزدهم) - ایتالیا - جلد های «آلدویی» آلدویی جلد هایی که مربوط به کتاب های منتشر شده می باشد که ناشر آن، انتشارات آلدو - یکی از مشهورترین چاپخانه داران و ناشران بزرگ و نیز در عصر رنسانس - بوده است. «آلدو مانوچی»^۱ یا «آلدو پیوس مانوتیوس»^۲ نظر به علاقه و تخصصی زیادی که به ادبیات و فرهنگ انسانی داشته اند، حدود سال ۱۴۹۴ چاپخانه و مرکز نشری به منظور تألیف و چاپ کتاب های نقد بر نویسندگان قدیمی و آموزش دستور زبان در و نیز تأسیس کرده است. محصولات این مرکز نشر در ایتالیا از نظر کیفیت چاپ، طراحی حروف ایتالیک، قطع، تزیینات و جلد کتاب به ویژه ماهیت کلاسیک بخشیدن به حروف تزیینی در آغازین و حواشی و نیز تحول و تزیین شاخ و برگ کتیبه ها، شهرت خاصی در میان علاقه مندان و ناشران کتاب اروپا داشته است (دال، ۱۳۷۲، ۱۹۱ و ۱۹۲).

هنر تجلید ایرانی از طریق حوزه تمدن اسلامی بر کشورهای قاره اروپا تأثیر شگرفی گذاشته است و این تأثیر در عصر تیموری و صفوی پررنگ تر بوده است. این تأثیر که در اوایل رنسانس (اواخر قرن پانزدهم و اوایل قرن شانزدهم) در ایتالیا کاملاً مشهود است؛ از نظر کاربرد مواد و هم نقش های مورد استفاده در جلد سازی قابل توجه بوده است.

تحت تأثیر تمدن اسلامی - به ویژه ایران - که دومین کشور جهان در دست یابی به فناوری ساخت کاغذ و مقوا محسوب می شد، از این پس مقوا به عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد در اندازه های کوچک - که مورد توجه «آلدو» بوده - به کار می رفته است. آن ها از به هم چسباندن کاغذ پاره های کتاب، بریده ها، دست نوشته ها، تکه پاره ها و بریده های نسخه های خطی که بر پوست و غیره بوده، مقوای جلد به روش مقوای

کاغذ چسبانده ایرانی می ساختند. مقواها را در قطع کوچک برای دفتین و عطف جلد می بریده و روی آن روکش هایی از چرم یا پارچه های ظریف مثل مخمل و گلدوزی متصل می کردند و سپس با تزییناتی که اوایل کاملاً شباهت به تزیینات اسلامی داشت، به تدریج با نقش های اروپایی آمیخته شده و به صورت چاپ و کنده کاری دستی، روی جلد ها آرایش می یافت. این تحول ناشی از تأثیر تجلید دنیای شرق - به ویژه ایرانی - اسلامی - بوده است (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۵).

۲- قرن شانزدهم - ایتالیا - جلد های «گرولیه» گرولیه جلد هایی است که مربوط به کتاب های منتشر شده از انتشارات گرولیه - یکی از مشهورترین مجموعه داران و ناشران بزرگ در ایتالیا و سپس فرانسه در عصر رنسانس و معاصر آلدو - بوده است. ژان گرولیه^۱ به عنوان یک گردآورنده کتاب از جمله نخستین دستداران و مجموعه داران عصر رنسانس به معنای واقعی بوده و به کتاب های زیبا با جلد های دلپسند، علاقه بی وصفی نشان می داده است. به همین سبب تقریباً همزمان با فعالیت آلدو در ایتالیا، او نیز ابتدا در ایتالیا و پس از مدتی در فرانسه به گردآوری و تولید کتاب هایی با ویژگی های هنری قابل توجه پرداخت، از جمله: نوشتن عنوان روی جلد با حروف بزرگ طلایی و حک کردن پشت جلد با نقش خاص گرولیه، به کار بردن تزیینات اسلامی، تزیینات پیچ در پیچ و برگ های درخت و توجه به تزیینات پشت جلد، در شیوه های کتاب آرایی و تجلید، بعدها شهرت جهانی یافته اند (دال، ۱۳۷۲، ۱۹۷ و ۱۹۸). در این زمان نیز مقوا به روش کاغذ چسبانده

1- Aldo Manuci
2- Aldo Pius Monutius
3- Jean Grolier

روکش های چرمی و پارچه ای جلد، تزیینات تذهیب، شکل های هندسی اسلامی با گل و برگ های پیچیده و نوارهای تزیینی مشبک به شیوه «گرولیه» انجام می شد. (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۵) کناره ها یا لبه های کتاب، تذهیب و غالباً نقاشی یا رنگ آمیزی می شده، کاری که در ایران به ویژه دوران صفویان از رواج خوبی برخوردار بوده است. (تصویر ۴) جلد های شاهزاده اوگوست و همسرش آنا، از جلد های «گرولیه» ایتالیا که خود متأثر از تزیینات شیوه اسلامی بوده، الهام گرفته است.

۲- قرن شانزدهم- فرانسه- سال های آخر حکومت «لویی دوازدهم» و دوران «فرانسوای اول» معروف به جلد های فرانسوای اول

کتاب هایی که برای «لویی دوازدهم» (پادشاه وقت فرانسه در قرن شانزدهم) چاپ شده، یادآور انتقالی بوده که بین هنر گوتیک و هنر نهضت جدید روی داده است. پس در ابتدای امر، تمامی تزیینات از شکل های چاپ شده بود که به طور ساده تشکیل یافته، اگر چه پس از چاپ، غالباً تذهیب می شد. سپس پادشاه، بعد از ازدواجش با «آن دو بریتانی»^۱ نشانه های چاپ روی جلد را به شکل خارپشت و همراه آن نشانه های بریتانی را که به شکل سنجاب بوده، چاپ کرده است. پایداری سبک نهضت جدید ایتالیا که در جلد های گرولیه متجلی شده بود، در جلد هایی که مربوط به سال های آخر حکومت لویی دوازدهم بوده، افزایش یافته و در آن زمان، بر ثبات هنری آن افزوده شده و غالباً کناره های کتاب، طلایی و نقاشی شده است.

در حقیقت تأثیر جلد سازی ایتالیایی به رغم آن چه گفته شده، تنها پس از بازگشت «گرولیه» در سال ۱۵۳۰ به وطنش فرانسه آغاز شده است. مثلاً این تأثیر را در «لیون» که در آن زمان مانند پاریس مرکز تجارت کتاب بوده، مشاهده می کنیم و نیز آن را در صحافی هایی که مخصوص فرانسوای اول (پادشاه وقت فرانسه در قرن شانزدهم پس از لویی دوازدهم) است، می بینیم. جلد های کتاب های فرانسوای اول دو نوع بوده اند: نوع اول؛ مخصوص کتاب های معمولی بود و نشانه های ساده فرانسوا و شکل سوسمار داشته که زبانه های آتش آن را احاطه کرده بود و نیز نشانه های پادشاهی مشاهده می شد. نوع دوم؛ جلد هایی بوده که با نشانه ها و رمز های جلد های نوع اول با خطوط بلند و گل های طلایی همراه بوده است. این جلد ها گاهی حواشی و

ساخته می شد و به عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد به کار می رفت. روکش جلد شامل انواع چرم و پارچه های ظریف همچون مخمل و گلدوزی بوده و بخش داخلی جلد از پوست پوشیده شده و روی آن چند برگ از کاغذ و پوست قرار داده می شد و تزییناتی که به شکل نواری از دو رشته بلند و موازی و تزیین شده با گل های طلایی در شکل های هندسی یا دایره های تو در توی به هم چسبیده و تزیینات پیچ در پیچ برگ های درخت بود، بر پشت و روی جلد به شیوه ضربی و نقاشی افزوده می شد. این تزیینات از شیوه ایرانی- اسلامی هم الهام گرفته بود. (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۵) بدین ترتیب تأثیر تزیینات شیوه ایرانی- اسلامی همچنان در تجلید این دوره مشاهده می شود.

سرایت تأثیر تجلید ایرانی- اسلامی بر دیگر نقاط اروپا:

۱- قرن شانزدهم- آلمان- جلد های شاهزاده «اوگوست» و همسرش «آنا»

در عهد شاهزاده «اوگوست»^۱ (که دل باخته و جمع آورنده بزرگ کتاب بود و از سال ۱۵۵۳ تا سال ۱۵۸۶ حکومت کرد)، پیشرفت هنری ایتالیایی- شرقی کاملاً آشکار بود. اوگوست با همسر دانمارکی اش «آنا»^۲، در جمع آوری کتاب های فراوان، مشارکت داشته است. کتاب های «آنا» را «جاکوب کراوس»^۳ بین سال های ۱۵۶۶ و ۱۵۸۹ جلد کرده است.

سیس «کاسپار موزر»^۴ از سال ۱۵۷۴ در جلد سازی با او همکاری کرده است. این زوج، در هنر شان مشهورند. در جلد های این شاهزاده عناصر مشخص جلد سازی ونیزی در دوره رنسانس به وضوح آشکار است. از قبیل: استفاده از مقوا و تذهیب و زینت های معروف و شکل های هندسی اسلامی و نوارهای زینتی مشبک به شیوه گرولیه. آرایه های پشت جلد و تمامی این کارها با تنوعی جالب انجام می شد. کتابخانه شاهزاده «اوگوست» در قصرش که در آن جا چاپخانه ای نیز تأسیس کرده بود، قرار داشته است. این کتابخانه در سال ۱۷۱۷ به کتابخانه ملی «ساکسونیا» ضمیمه شده و همچنان تا به امروز باقی است. (دال، ۱۳۷۲، ۲۱۹ و ۲۲۰)

ضمن کاربرد مقوای کاغذ چسبانده به عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد، بر روی و پشت

1- August

2- Ana

3- Jacobo Krause

4-Caspar Meuser

5-Anne de Bretagne

جلدساز و نقاش دربارش بوده است. او هم چنین به کار فروش و چاپ کتاب در پاریس مشغول بود و جلدهایی در آن جا وجود داشته که با دست خود او ساخته شده و تمام آن از گل زنبق فرانسوی پوشیده شده بود. شهرت او به ویژه به سبب تزئینات معروف به سبک فانفار^۳ است که خود مبتکر آن بوده است، هر چند که این گفته، مستند نیست. در جلدهایی که با این سبک زینت یافته، بیشتر سطح جلد با گیاهان گلدار درهم پیچیده و شاخه های درخت خرما و درخت غار (غان) پر شده است.

در چنین تزئینی هنر به حد کمال رسیده است. زیرا بافته طلایی که فرانسوی ها در استفاده از آن برای پوشیدن غلاف ها و پشت جلد ها مهارت داشته اند، از تعداد زیادی شکل های کوچک که مهارت فنی بی مانندی را می طلبد، تشکیل شده بود. اما نام گذاری کلمه فانفار بر این سبک از تجلید، تنها در قرن نوزدهم توسط «نودیر» که مجموعه دار بوده، انتشار یافته است. او یکی از کتاب هایش را به نام «ل فانفار و کورو» که کتابی فکاهی بوده و در سال ۱۶۱۳ منتشر کرده، با این سبک جلد کرده بود (همان، ۲۳۱ و ۲۳۲).

ساختار داخلی و استحکامی این نوع جلد ها را مقوای کاغذ چسبیده (از ضایعات چسبیده شده نسخه ها، کاغذ پاره های کتاب، بریده ها و دست نوشته ها و بریده های نسخه های خطی) تشکیل می داده و با روکش هایی مثل چرم و پارچه پوشانده می شده است. در این نوع جلد ها علاوه بر نقش های رایج دیگر- به ویژه- از نقش گل زنبق فرانسوی بر روی جلد ها استفاده می شد (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۵).

۴- قرن شانزدهم- انگلستان- دوران حکومت «هنری هشتم» و «ادوارد ششم»- به ویژه «ملکه الیزابت»

در رجال دربار و اشراف، انگلستان مانند فرانسه به کتاب ها اهمیت می دادند، اگرچه از لحاظ گسترش مجموعه و علاقه به تزئین کتاب، به پای فرمانروایان فرانسه نرسیده اند. از جمله مشهورترین حکمرانان انگلیسی که به گردآوری کتاب اهمیت می دادند، می توان به «هنری هفتم»، «هنری هشتم»، «ادوارد ششم» و به ویژه «ملکه الیزابت» نام برد. اینان به جلد کتاب از نوع ارزشمند آن، به سبک فرانسوی و ایتالیایی علاقه مند بوده اند.

تصویر ۴- جلد ضربی و سوخت با روکش طلا و دارای نقش تذهیب برجسته در حاشیه و مرکز، قرآن کریم و به قلم زر مذهب و مرصع، رقم یاقوت مستعصمی، ۹۶۰ هـ.ق. موزه رضا عباسی تهران، نقاشی گل و برگ در سه سوی لبه فشرده کتاب، دفتین داخل جلد سوخت و معرق با روکش طلا و الوان به رنگ های آبی و فیروزه ای، سبز، قرمز و نارنجی می باشد.

شکل هایی داشته که کاملاً شبیه شکل های موجود در جلد های گرولیه بوده اند (دال، ۱۳۷۲، ۲۲۲ و ۲۲۳).

مقوای کاغذ چسبیده به عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد و روکش هایی از جنس چرم و پارچه هم چنان در این نوع جلد ها مشاهده می شود. تزئینات روی روکش جلد ها شامل: نشانه های ساده «فرانسوا» و شکل سوسمار که زبانه های آتش آن را احاطه کرده بود و نیز نشانه های پادشاهی، خطوط بلند و گل های طلایی با کناره های طلایی و نقاشی شده، بوده است (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۵).

این نوع جلد ها نیز متأثر از جلد های «گرولیه» در ایتالیا ولی با بدعت های ویژه بوده است. تزئینات این شیوه در جلد های کتاب های «هانری استین» هم دیده می شود.

لازم به ذکر است که «روبر استین» یکی از اعضای خانواده چاپخانه داران مشهور فرانسه بوده است. رئیس این خانواده پسرش «هانری استین» است که متوفی سال ۱۵۲۰ می باشد. وی مشهورترین فرد خانواده اش بوده که از لحاظ دانش، بر پدرش برتری داشته است. هانری بعدها در ژنو چاپخانه ای تاسیس کرده است (دال، ۱۳۷۲، ۲۲۵ و ۲۲۶).

۳- قرن شانزدهم- فرانسه- شیوه «فانفار» در زمان حکومت پسران «کاترین دومدیس»، «شارل نهم» و «هنری سوم» جلدسازی، دوران شکوفایی خود را می گذرانده و «هنری سوم» به ویژه دل باخته کتاب بوده و «نیکولا او»^۲ نیز

دیگر جلدهای تزیین شده با گل های پراکنده (مانند گل های زنبق) و حرف اول و غیره تا زمان «هنری دوم» ارزش خود را حفظ کرده است. اما سبک تزیینی جدیدی در سال های بعد در دوران حکومت «لویی سیزدهم» پدید آمده است. در این سبک، تزیینات کوچک نقطه دار به شکل های چهار گوش دقیق مشبک با نقطه های کوچک نزدیک به هم، مانند بافت تار عنکبوت، بالای تمامی سطح جلد دیده می شود، یا قسمت وسط جلد را احاطه کرده و شامل نشانه های صاحب کتاب است.

شایان توجه است که در این سبک، نشانه های کم رنگی از تزیینات سبک باروک مشاهده می شود. تزیینات بر پشت جلد کتاب نیز آشکار بوده، حتی در قسمت داخلی جلد نیز وجود داشته و در جلدهای گران قیمت، غالباً این قسمت با پوست یا چرم یا ابریشم پوشیده شده است. اما آستر بدرقه جلد که در گذشته از کاغذ سفید معمولی تهیه می شد، غالباً کاغذ راه دار بوده و نیز کناره های کتاب راه دار یا طلایی و گاهی اوقات رنگین بوده است. ابتکار تزیین نقطه دار به «لوگاسکن» جلدساز منسوب است. اما درباره او اطلاع کمی در دست است. «لوگاسکن» یا شاگردانش برای کتاب دوستان بزرگ این عصر کار می کرده اند و سبک خاص او در سراسر فرانسه و نیز در کشورهای مجاور آن تقلید می شده است. او احتمالاً تا سال ۱۶۶۰ به کارش ادامه داده و نه تنها از لحاظ زیبایی، بلکه از لحاظ عظمت اندیشه ای که تزیینات جلدها را فراهم ساخته، بزرگترین مبتکر این عصر در کتاب سازی و تجلید به حساب می آید (دال، ۱۳۷۲، ۲۸۲-۲۷۹).

ساختار داخلی و استحکامی این نوع جلدها نیز از مقوای کاغذ چسبانده تشکیل می شد. تزیینات بر روی و زیر جلد و حتی داخل انجام می گرفت. تا قبل از این زمان که از کاغذ سفید معمولی برای آستر بدرقه استفاده می شده، در این زمان از کاغذ راه دار استفاده می شده است. از پوست بز و یا پارچه ای ابریشم برای روکش جلد استفاده می شده است.

نقش گل و بوته های تزیینی با پیچش های گردان و گلبرگ های درشت با رنگ های شاد در حاشیه جلد، یاد آور جلدهای روغنی دوران صفوی مزین به تذهیب های متنوع است. موضوعات نقاشی شده جلدهای این دوره نیز مشابه تنوع موضوعات جلدهای روغنی ایرانی معاصر خود که در میان

صحاف «هنری هشتم» اهل فرانسه بوده که در تقلید از سبک «آلدو» و «گرولیه» مهارت داشته است. «ملکه الیزابت»، به نوعی خاص از جلدهایی که از مخمل و ابریشم ساخته شده و تزیینات آن با نخ های طلا و نقره ابریشم رنگین و گاهی با جواهر گلدوزی شده بود، علاقه داشته است. این سبک یکی از سبک های تجلید در ردیف جلدهای زرکوب بوده که در قرن شانزدهم و هفدهم در خاندان سلطنتی انگلستان از آن استفاده می شده است (دال، ۱۳۷۲، ۲۳۴).

این نوع جلدها مانند شیوه «آلدو» و «گرولیه» بوده و از مقوای کاغذ چسبانده به عنوان ساختار داخلی و استحکامی و از چرم به عنوان روکش جلد استفاده می شد، گاهی هم از روکش های مخمل و ابریشم همراه با تزیینات آن با نخ های طلا و نقره و یا ابریشم رنگین و یا با جواهر گلدوزی می شده است. (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۶) از آنجا که صحاف این حکام اهل فرانسه بوده و نیز به دلیل علاقه این حکام به جلدهای سبک فرانسوی و ایتالیایی از شیوه «آلدو» و «گرولیه» - که خود متأثر از تزیینات و تجلید ایرانی - اسلامی بوده - در این جلدها، استفاده می شد.

کاهش تدریجی تأثیر تجلید ایرانی - اسلامی

۱- قرن هفدهم میلادی

به طور کلی از پوست و چرم گوساله و گوسفند به عنوان روکش جلد و از مقوای کاغذ چسبانده به عنوان ساختار داخلی و استحکامی آن، به همراه تزییناتی چون شکل پوست لاک پشت و ستون هایی از برگ کاج استفاده می شد. در آلمان و هلند، از پوست خوک سفید مرغوب که دو بار شسته شده بود، برای روکش جلد استفاده می شده است. در ایتالیا و اسپانیا از پوست بز کوهی برای روکش استفاده می شده است و فقط بر عطف کتاب عنوان آن را می نوشتند. (همان) در این دوره جلدهای شیوه «فرانسوی اول» که خود تحت تأثیر جلدهای آلدو و گرولیه بوده، در فرانسه دارای ارزش و اعتبار ویژه شده است.

۲- قرن هفدهم - شیوه «لوگاسکن»^۱

سبک فانفار با اقسام تزیینات و شاخه های زینتی از جمله شاخه های درخت غار (غان) که داشته، نیز در ابتدای قرن هفدهم رایج بوده است. از سوی

عکس ۵- جلد پارچه ای گلدوزی شده انگلیسی یک کتاب، نخ ابریشم روی کرباس کتان، تصویر قربانی اسحاق و خارج شدن یونس از دهان نهنگ، ۱۶۱۳م، موزه ویکتوریا و آلبرت ۱ (همان، ۱۶)

دفتین جلد نقاشی می شد، می باشد، اگرچه رفته رفته این روند تزیین از ویژگی های شرقی خارج شده است (تصویر ۵).

تزیینات این نوع جلد ها شامل: نقش های کوچک نقطه دار به شکل های چهار گوش، مشبک و شبیه به تار عنکبوت و نقش گل به همراه نشانه های کمرنگی از تزیینات شیوه «باروک» و نیز همراه با نشانه های صاحب کتاب، کناره های کتاب راه دار و گاهی اوقات رنگین یا مطلقاً بوده است.

بعدها نقش های هلال ماه و گل های میخک زینتی و گل های دیگر مورد استفاده قرار گرفته است (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۶).

۳- اواخر قرن هفدهم- شیوه «ژانسنیست ها» سبک «لوگاسکن» با وجود تزیینات پر کار و خاص خود، با این که تنها سبک این زمان نبوده، اما مدت ها رواج داشته است. بعدها سادگی جلد ها بیشتر شده و جلد هایی ساخته اند که تقریباً بدون تزیین بوده است. تا حدی که در نشان دادن تأثیر هنری در تجلید، تنها به حروف جلد اکتفا می شده است. این جلد ها که دارای ظاهری خشن و زبر و کاملاً مخالف با تجمل معمول در آن روزگار- یعنی آغاز قرن هیجدهم - بوده اند، به دلیل هماهنگی با

عقاید دینی و اخلاقی شدیدی که طایفه «ژانسنی» به آن معروف بوده اند، به جلد های «ژانسنی» شهرت یافته اند (دال، ۱۳۷۲، ۲۸۴).

لازم به ذکر است که «ژانسنیست ها ۲»، پیروان «ژانسنیوس» ۳ (۱۶۳۸-۱۵۸۵ م) که مخالف تعلیمات مذهبی «سن آگوستین» و مکاتب «یسوعیون» بوده و «پاسگال» و دیگران طرفدار او بوده اند، در برابر ساده گرایی جلد های «ژانسنی» برای جبران مافات در تجلید، از بهترین نوع پوست بز استفاده می شده و چه بسا زیبایی جنس جلد به واکنشی بر ضد زیاده روی در تذهیب منجر شده است (همان).

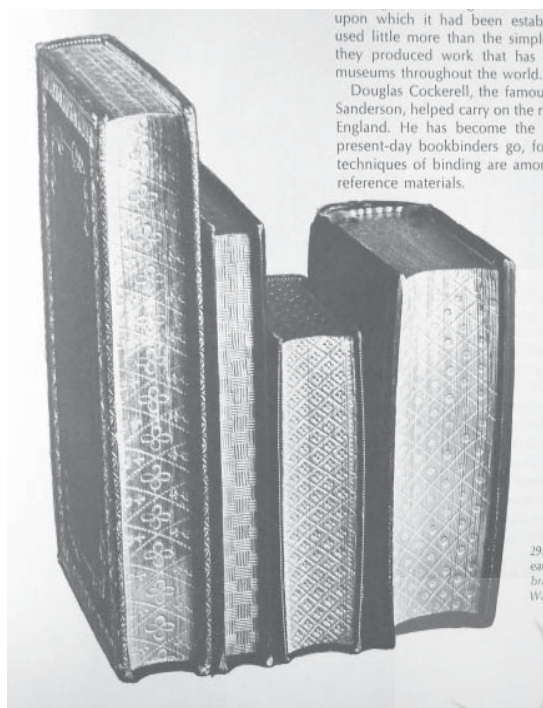

عکس ۶- جلد قبطی یک کتاب انجیل، با بدنه مقسوا و روکش چرم با فن ضربی و نقش هندسی، قرن هفده و هیجده، کتابخانه پیرپونت مورگان (همان، ۱۳)

انگلستان از چرم مراکشی زیتونی یا آبی رنگ و یا چرم روسی برای روکش استفاده گردیده است. در فرانسه به تدریج به جای چرم از کاغذ برای روکش استفاده شده است. کاربرد مقسوا به شکل های متنوع در تجلید این دوره به طور جدی مورد توجه قرار گرفته است (همان، ۷۷) (تصویر ۶).

در جلد های این دوره نیز هنوز نشانه های تأثیر تجلید شرقی - به ویژه ایرانی - اسلامی - به چشم می خورد. استفاده از عناصر تزئینی چون ترنج، لچک و حاشیه به عنوان اصل پایدار جلد سازی ایرانی - اسلامی رواج دارد اما نقش های داخل آن ها کاملاً تغییر یافته و دیگر نشانی از گل و بوته های مشابه ایرانی - اسلامی و ذره گرایی تزئینی در

صمیمی «روکوکو» داده است. جلد سازی بنام «مونیة لومونیه» روش کار موزائیک بر چرم (معرق چرم) بود که کنار هم چسباندن تکه های چرم رنگین انجام می شد، به طوری که طرح شبیهه قالبچه در می آمد. مليله کاری روی چرم نیز از جمله فنون تزئینی دیگر این دوره بوده است. در مرکز جلد، جایی برای نشان صاحب کتاب (خواه به صورت ریز یا حروف ابتدای نام صاحب کتاب) باقی می گذاشته اند. هم چنین تزئینات گل و بوته در پشت جلد و در اطراف بخش مرکزی جلد طرح های گلابتون و گل های واقعی به شکل خاصی نقاشی می شده برگ های کنگر و یک حاشیه باریک محدود شده، از تزئینات این دوره است. در

upon which it had been established little more than the simple they produced work that has museums throughout the world. Douglas Cockerell, the famous Sanderson, helped carry on the England. He has become the present-day bookbinders go, for techniques of binding are among reference materials.

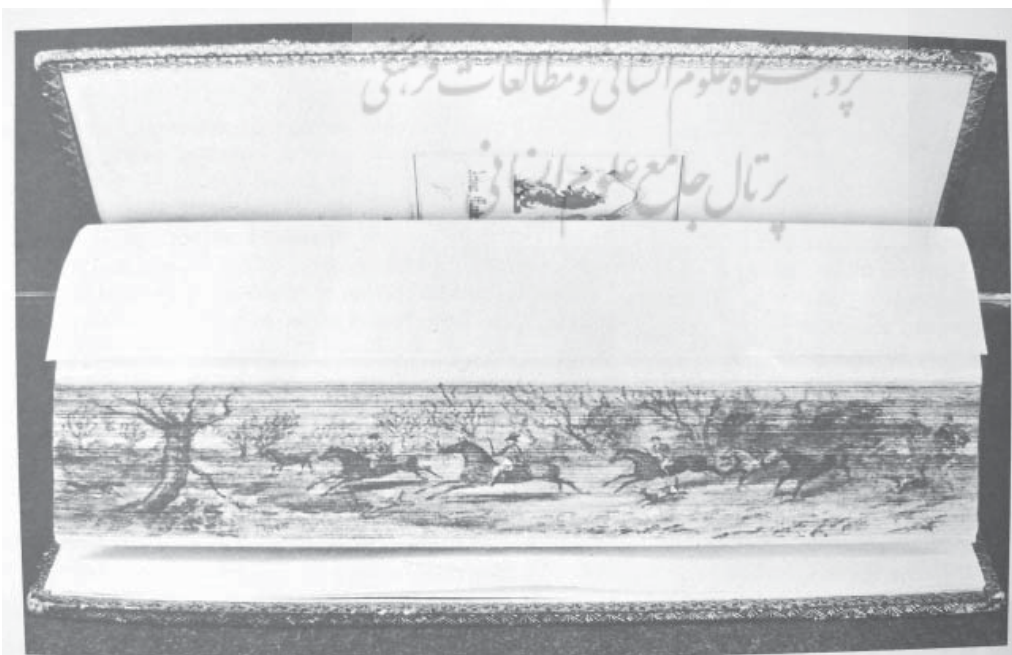

عکس ۹- لبه های چند کتاب انگلیسی با تزیین کنده کاری برجسته، حدود قرن ۱۹م، کتابخانه دانشگاه واشنگتن، (همان، ۲۹)

عکس ۷- جلد فرانسوی ساخته شده توسط پادلوف، چرم تیماج قرمز و سبز و نقش ترنج با گل، قوس و نقش های دیگر، ۱۷۲۰-۱۷۲۵، مجموعه خصوصی (همان، ۱۵)

در این دوره علاوه بر استفاده از شیوه های گذشته ساخت مقوای دستی نظیر کاغذ چسبانده، شیوه ماشینی نیز وارد عرصه شده و از مقوای

حاشیه و ترنج وسط جلد وجود ندارد و به تدریج هیأت خاص اروپایی به خود گرفته است. (تصویر ۷) ۵- قرن نوزدهم میلادی

عکس ۸- تزیین لبه جلویی فشرده کتاب کریسمس، ساخته شده توسط جیمز تامپسون، ۱۸۴۲م، کتابخانه دانشگاه واشنگتن (همان، ۲۸)

1- Padeloup
2- James Thompson

در این دوره کاربرد مقوای دست ساز در تجلید، جای خود را به انواع مقوای ماشینی و فشرده تهیه شده از انواع الیاف گیاهان و چوب های کاغذ سازی با پرداخت خوب، pH خنثی و ضخامت ها و بافت ها و رنگ های مختلف و متنوع داده است. علاوه بر استفاده از روکش های جلد به شیوه گذشته نظیر چرم، پارچه، از مواد و روکش های متنوع دیگری مانند، انواع مشمع یا گالینگور، کاغذهای ساده و رنگین، مقوایی با ضخامت های متنوع، رنگین و براق همراه با روکش پلاستیکی نیز استفاده فراوان می شده است.

در فرانسه شیوه های تجلید قرن نوزدهم مثل جلد معرق، ضربی و ... هم چنان مورد توجه علاقه مندان است. اما جلد های انگلیسی با وجود علاقه به شیوه قرن نوزدهم، پر کارتر بوده است، و مقوای غلاف یا محفظه جلد نیز محکم و تذهیب آن قرمزتر است. این در حالی است که استفاده از ماشین در تولید کتاب تحولی شگرف در صنعت و هنر کتاب سازی به وجود آورده است. با این وجود اصول تزئین گذشته مورد علاقه هنرمندان و کتاب سازان است که با بدعت هایی مانند شکل های طبیعی، (برگ درخت، گل، شکل های دریایی) و تزئینات هندسی همراه بوده که کاملاً متمایز با شیوه های شرقی و ترسیم آن ها در دو طرف جلد بوده است که می توان در گرایش به تزئینات و طرح های مدرن مشاهده کرد (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۷). بدین ترتیب به تدریج حال و هوای شرقی به ویژه ایرانی - اسلامی - در شیوه تجلید اروپا محو شده و سلیقه و اسلوب هنرمندان غرب با در نظر گرفتن ذائقه و خواست مخاطبان زمان، بر تاریخ کتاب سازی معاصر حاکم گردیده است.

فشرده تهیه شده از انواع الیاف گیاهان و چوب های کاغذ سازی برای جلد سازی استفاده شده است. جلد های این دوره با روکش های متنوع از چرم و پارچه، دارای تزئیناتی شامل نوار و بخش مرکزی میانه با اشکال گل و بوته و تزئین مطلا یا رنگین می باشد که گرایش به سمت شکل های «گوتیک» تا حدی است که تمامی غلاف یک جلد کتاب پر از تزئینات می شد که به شبکه های پنجره و مانند آن شباهت داشت.

در کشورهای اسکانندیناوی تزئینات شیوه «روکوکو» مورد توجه قرار گرفته است. مثلاً جلد ساز بزرگ «بوزونه» نوارهایی را بر روی جلد ترسیم می کرده که از تعداد کمی خطوط موازی با مهارت تشکیل می شده است. ضمناً در این زمان جلد ها با تزئینات معرق نیز مورد توجه قرار گرفته است. علاقه مندی به جلد های گذشته در این دوره سبب توجه مجدد به جلد های قدیمی به ویژه جلد های «گرولیه»، «فانفار» و «لوگاسکن» شده است که خود تا حدود زیادی تحت تأثیر تجلید ایرانی - اسلامی قرار گرفته بودند (رستمی، ۱۳۷۹، ۷۷).

برخی از کتاب سازان و مجلدان این دوره، برای ایجاد تنوع در تزئین، بر روی اوراق جمع شده لبه های فشرده کتاب، نقش هایی را به صورت نقاشی اجرا می کرده اند. این نوع تزئین یادآور جلد های شاهزاده اوگوست و همسرش آنا در قرن شانزدهم آلمان است که تقریباً معاصر با عصر صفویه در ایران بود که از این نوع جلد ها استفاده می کردند. (تصاویر ۴، ۸ و ۹)

۶- قرن بیستم میلادی

نتیجه

از آن جایی که ایران دومین سرزمینی بوده که به فن کاغذ سازی و ساخت مقوا دست یافته و با فنون عمل آوری چرم، آشنایی بیشتر داشته است و نیز با نظر به نبوغ هنری و تجربه های ماندگار گذشته ایرانیان در ابداع و اجرای طرح های هنری بدیع در طول تاریخ هنر تجلید جهان - بعد از چین - جلودار دیگر سرزمین ها بوده است. علاوه بر این تأثیر گذاری بر تجلید حوزه تمدن اسلامی، تأثیر قابل وصفی بر هنر کتاب سازی و تجلید اروپا از قرن شانزدهم تا هفدهم داشته است. اما از قرن هفده به بعد بتدریج ویژگی های کتاب سازی و تجلید اروپا با نیازها و سلیقه های خاص خود هویدا شده است.

در کشورهای اروپا به دلیل تأخیر در برقراری روابط با سرزمین های اسلامی، فناوری ساخت مقوا از حدود قرن پانزدهم رواج یافته است حال از آن جا که این فناوری متأثر از سرزمین های اسلامی بوده، تا مدتی به ویژه در ایتالیا حتی طرح های روی جلد کتاب ها نیز متأثر از هنر اسلامی دنیای شرق- به ویژه ایران- بوده است. اروپاییان از این زمان برای ساخت مقوای جلد ها، از به هم چسباندن ضایعات چسبیده شده ی نسخه ها، کاغذ پاره های کتاب، بریده ها، دست نوشته ها، بریده های نسخه های خطی که بر پوست و غیره بوده، استفاده می کردند. با توجه به سه مبحثی که در مقاله به آن پرداخته شد، می توان به به این نتایج رسید که :

۱- هنر تجلید ایران از طریق حوزه تمدنی اسلام بر کشورهای قاره اروپا تأثیر شگرفی گذاشته است و این تأثیر در عصر تیموریان و صفویان ایران نیز پررنگ بوده است. این تأثیر که در اوایل رنسانس (اواخر قرن پانزدهم و اوایل قرن شانزدهم میلادی) در ایتالیا کاملاً مشهود است، هم از نظر کاربرد مواد و هم نقش های مورد استفاده در جلد سازی قابل توجه است. در حالی که تا قبل از این تاریخ اروپاییان از الواح چوبی و روکش های چرمی، پارچه ای و فلزی در تجلید استفاده می کرده اند.

۲- در ابتدای این دوره تزیینات جلد کاملاً شبیه تزیینات اسلامی متأثر از ایران بوده که بتدریج با نقوش خاص اروپایی آمیخته شده است و به صورت چاپ و کنده کاری دستی روی جلد ها را می آراسته اند. تأثیر هنر تجلید اسلامی ایران به ویژه در جلد های «آلدوی» ایتالیا کاملاً مشهود است.

۳- در قرن شانزدهم میلادی ایتالیا در جلد های «گرولیه» هم چنان تأثیر تزیینات شیوه ایرانی- اسلامی مشاهده می شود. این تزیینات شامل: نواری از دو رشته ی بلند و موازی و تزیین شده با گل های طلایی در شکل های هندسی اسلامی یا دایره های تو در تو به هم چسبیده و تزیینات پیچ در پیچ برگ های درخت می باشد.

۴- در آلمان نیز جلد های شاهزاده «اوگوست» و همسر دانمارکی اش «آنا» در قرن شانزدهم میلادی با الهام از جلد های «گرولیه» ایتالیا، تحت تأثیر تزیینات شیوه ی ایرانی- اسلامی ساخته شده است. استفاده از مقوا و تذهیب و آرایه های معروف و شکل های هندسی اسلامی و نوارهای تزیینی شبکه دار به سبک گرولیه همراه با گل و برگ های پیچیده ی گل افشانی شده بر روی و زیر جلد از ویژگی های بارز این جلد ها است.

۵- از اواخر قرن شانزدهم به بعد رفته رفته تزیینات جلد ها به شیوه ی ایرانی- اسلامی، با نقش های اروپایی آمیخته شده و از قرن هفدهم به بعد طرح های جلد ها کاملاً سبک و سلیقه اروپایی به خود گرفته و جلد ها به سبک های باروک، روکوکو، گوتیک و برخی نوآوری های مقطعی تزیین می شده اند.

۶- در قرن نوزدهم شاهد تحولات جدیدی در عرصه ی کتاب سازی و تجلید اروپا هستیم. دستیابی به فناوری ساخت کاغذ (از انواع الیاف گیاهان و چوب های کاغذ سازی) و مقوای فشرده، به وسیله ی ماشین و کاربرد وسیع آن در جلد سازی، تزیین بر روی اوراق جمع شده سه طرف لبه ی کتاب ها به صورت نقاشی و کنده کاری، استفاده از طرح ها و تزیینات جدید و نیز علاقمندی به جلد های سبک گذشته نظیر «گرولیه»، «فانفار»، «لوگاسکن».

«گوتیک» و «روکوکو»، از جمله حرکت های اساسی در این دوره بوده است.

۷- استفاده از ماشین در تولید کتاب در دوران معاصر، تحوّل شگرف در صنعت و هنر کتاب سازی به وجود آورده است. ساخت کاغذ و مقوایی با کیفیت های متفاوت و متنوع، با استفاده از الیاف خالص یا بازیافته ی گیاهان و چوب های کاغذ سازی با پرداخت خوب، pH خنثی، بدون لیگنین و در ضخامت ها، بافت ها و رنگ های مختلف و متناسب برای استفاده در جلد سازی و حتی مرمت و حفاظت کتاب ها و جلد های قدیمی، توانسته است تغییرات اساسی در روند رو به رشد کتاب سازی و تجلید ایجاد کند.

۸- با وجود تحول در ساخت مواد و مصالح جدید با کمک ماشین و نوگرایی در عرصه ی کتاب سازی و تجلید، اصول تزیین گذشته ی کتاب و جلد، هم چنان مورد علاقه ی هنرمندان و کتاب سازان و مشتریان آن ها است که با بدعت هایی نیز همراه شده است.

آنچه نباید از نظر دور داشت، آن است که اگرچه اروپاییان قرن ها دیرتر از ایران و دیگر سرزمین های اسلامی به فنآوری اولیه ی مقوا دست پیدا کرده اند، اما دیری نپایید که بر سرعت فنآوری ساخت مقوا افزوده اند و در قرن نوزدهم به فن آوری مقوای ماشینی دست پیدا کرده اند و با رشد روزافزونی که در این خصوص داشته اند، هم اکنون شاهد ساخت مقوایی با کیفیت های متفاوت و متنوع برای استفاده در جلدسازی و حتی مرمت جلد های قدیمی می باشیم که بسیار قابل توجه است.

منابع و مأخذ

دال، سوند، تاریخ کتاب از کهن ترین دوران تا عصر حاضر، ترجمه محمد علی خاکسار، آستان قدس رضوی، چاپ اول، مشهد، ۱۳۷۲.

رستمی، مصطفی، فن شناسی تاریخی مقوای مورد استفاده در تجلید، هنرنامه، دانشگاه هنر، شماره ۹، تهران، زمستان ۱۳۷۹، ۸۱-۶۲.

هالدین، دانکن، صحافی و جلد های اسلامی، ترجمه هوش آذر آذرنوش، سروش، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۶.

Johnson, Pauline, Creative Bookbinding, Dover Publications, Inc, New York, 1990.